

Renata Świrgoń-Skok

Uniwersytet Rzeszowski
e-mail: rskok@univ.rzeszow.pl

ORCID: 0000-0003-2635-6462

DOI: 10.15290/mhi.2018.17.02.07

Kilka uwag na marginesie *Tit.Ulp. 20.16*

ABSTRAKT

W prawie rzymskim warunkiem koniecznym przy *testamenti factio activa* było posiadanie wolności. Zarówno w prawie klasycznym, jak i poklasycznym pierwszą kwestią, jaką brano pod uwagę, przy ustalaniu następstwa na wypadek śmierci, było to, czy testator był osobą wolną czy nie. Nie budzi to co do zasady większych kontrowersji. Wskazują na to m.in. wypowiedzi prawników klasycznych, umieszczone następnie w Digestach justyniańskich, jak i konstytucje cesarskie.

Nie wpływa na to fakt, że w zachowanym materiale źródłowym prawa rzymskiego można jednak odnaleźć fragment pochodzący z *Titulae ex corpore Ulpiani*, który przyznaje zdolność rozporządzenia w testamencie niewolnikom publicznym połowę swojego peculium, o ile takie posiadali. W dalszym ciągu takiej możliwości nie mieli bowiem niewolnicy prywatni, chociażby posiadali *peculium profecticium*. Nie mogli także w tym zakresie uzyskać zgody swojego właściciela na dokonanie takiej czynności prawnej, ponieważ zdolność do sporządzenia testamentu była zaliczana do norm prawa publicznego, a nie prywatnego, którego nie mogą być zmieniane na podstawie porozumień. Natomiast przywilej ten nie jest znany prawu justyniańskiemu. Ponownie przywilej umożliwiający testowanie niewolnikom publicznym przyznaje cesarz bizantyjski Leon VI Filozof.

ABSTRACT

A few remarks in the margin *Tit. Ulp. 20.16*

In Roman law, a precondition for *testamenti factio activa* was having freedom. In the Classic and Justinian Law the major matter that was considered while determining succession in case of death, was whether the testator was a free person. This generally does not raise major controversies. Statements of classic jurists, amongst others, refer thereto in Justinian Digests and imperial constitutions.

It is not affected by the fact that in the preserved source material of Roman law, one can find a fragment from *Titulae ex corpore Ulpiani*, which grants public slaves the capacity to manage half of their peculium, should they have any. Such a possibility was not present for private slaves even if they possessed *peculium profecticium*. They

also could not obtain the consent of their owner in this scope to carry out such legal action, because the ability to draw up a testament was classified in public law, not private law, which cannot be changed on the grounds of any agreements. However, this privilege is not known to Justinian law. Again, the privilege of testamentary capacity for public slaves is granted by the Byzantine emperor – Leon VI Philosopher.

Słowa kluczowe: niewolnik, testament, niewolnik publiczny, prawo rzymskie

Key words: slave, will, public slave, Roman law

I. Prawo spadkowe już od czasów rzymskich, aż po prawo współczesne służy w pierwszej kolejności wskazaniu osób, które wejdą w pozycję prawną zmarłego, a także praw i obowiązków majątkowych jakie przejmą. Dbą o ciągłość prawną, przeciwdziałają samopomocy, gwarantując następstwo na wypadek śmierci i przekazanie dorobku życia osoby zmarłej na jego następcę prawnego. To wszystko powoduje, że niezwykle ważną sprawą było i jest wskazanie podmiotów uczestniczących w dziedziczeniu. Dotyczy to kwestii zdolności do dziedziczenia, która była w prawie rzymskim szczególnie istotna przy dziedziczeniu testamentowym¹. *Testamenti factio*² była podstawowym czynnikiem, od którego zależała ważność testamentu:

¹ B. Santalucia, *Diritto ereditario romano. Le fonte*, Bologna 1999; A. Hernández Gil, *Obras completas*, t. 4, *Derecho reales, Derecho de sucesiones*, Madrid 1989, s. 577 i n; A. Watson, *The law of succession in the later roman republic*, Oxford 1971; V. Robbe, *Diritto ereditario romano. I principi generali e fondamentali*, Napoli 1962; P. Voci, *Diritto ereditario romano*, Milano 1956; C. Fadda, *Concetti fondamentali del diritto ereditario romano*, t. 1 i 2, Milano 1949; B. Biondi, *Istituti fondamentali di diritto ereditario romano*, Milano 1948; idem, *Successione testamentaria e donazioni*, Milano 1943; S. Solazzi, *Diritto ereditario romano*, t. 2, Napoli 1933; G. La Pira, *La successione ereditaria intestata e contro il testamento in diritto romano*, Firenze 1930; A. Segré, *Ricerche di diritto ereditario romano*, Roma 1930; V. Scialoja, *Diritto ereditario romano. Concetti fondamentali*, Roma 1922; P. Bonfante, *L'origine dell' hereditas dalla successione sovrana le critiche al concetto*, Milano 1905; M. Pampaloni, *Studi sull' istituzione di erede nel diritto romano e odierno*, Torini 1888; L. Piętak, *Prawo spadkowe rzymskie*, Lwów 1882.

² *Testamenti factio* w szerokim tego pojęcia znaczeniu oznacza *commercium iuris civilis* w zastosowaniu do dziedziczenia testamentowego. Oznacza zatem zdolność prawną według *ius civile*, potrzebną do udziału w dziedziczeniu testamentowym, bądź jako spadkodawca (testator), bądź jako spadkobierca, bądź jako świadek testamentowy. Zastosowanie nazwy *testamenti factio* także do dziedziców i świadków tłumaczy się tym, że gdy testament sporządzano *per aes et libram*, wszystkie wskazane osoby, brały wspólnie udział w sporządzeniu testamentu. Z tego powodu oznaczono mianem *testamenti factio* nie tylko zdolność prawną testatora, ale także zdolność prawną tych, z którymi testator wspólnie sporządzał testament. Poza tym jako część *ius commercii* zależała *testamenti factio* od stanowiska określonej osoby (*status*). Był to podstawowy warunek udziału w dziedziczeniu testamentowym. Kto nie miał *testamenti factio*, ten nie mógł ani ważnie sporządzić testamentu, ani być ustanowiony dziedzicem w testamencie, ani służyć za świadka testamentowego. Lecz sama *testamenti factio* nie była wystarczającą, oprócz niej były jeszcze potrzebne inne wymogi do sporządzenia testamentu, określane jako *tesam* (czynność). Początkowo nie było obok terminu *commercium* osobnego pojęcia *testamenti factio*. Dopiero pod koniec republiki pojawiła się z *ius commercium* osobne pojęcie. Określenia *testamenti factio activa* oraz *testamenti factio passiva* nie są terminami źródłowymi prawa rzymskiego.

D.28,1,4 (*Gaius libro secundo institutionum*): *Si quaeramus, an valeat testamentum, in primis animadvertere debemus, an is qui fecerit testamentum habuerit testamenti factionem, deinde, si habuerit, requiremus, an secundum regulas iuris civilis testatus sit.*

Zgodnie z wypowiedzią Gaiusa, pierwszą kwestią, jaką należało ustalić przy badaniu ważności testamentu, było to czy spadkodawca miał zdolność do jego sporządzenia (*an is qui fecerit testamentum habuerit testamenti factionem*), a dopiero potem czy został on sporządzony zgodnie z wymogami prawa (*an secundum regulas iuris civilis testatus sit*).

W rozwoju historycznym prawa rzymskiego krąg osób mających *testamenti factio activa*, jak i *passiva* ulegał zmianie. Czasami poszerzano podmioty uprawnione do sporządzenia testamentu, jak i dziedziczenia na jego podstawie, innym razem zawężano te kategorie. Ponadto od I w. p.n.e. obok kryterium *testamenti factio* istniały ustawowe wyłączenia od dziedziczenia, występowało wtedy brak *capacitas*, a z kolei w prawie cesarskim przesłanką uniemożliwiającą dziedziczenia była *indignitas*, czyli niegodność dziedziczenia. To wszystko spowodowało, że trudno jest stworzyć, opierając się na zachowanych źródłach prawa rzymskiego, jednolitą zasadę w zakresie zdolności *mortis causa*, zwłaszcza odnośnie do *testamenti factio passiva*³. Natomiast *testamenti factio activa* miały osoby posiadające zdolność prawną oraz przy dziedziczeniu testamentowym wymagana była również zdolność do czynności prawnych.

W niniejszym opracowaniu nie zamierzam kompleksowo przedstawiać problemów związanych ze zdolnością sporządzenia testamentu, ale zając się kwestią niewolników i ich uprawnieniami lub ich brakiem w tym zakresie. W literaturze prawa rzymskiego przyjmuje się, że niewolnicy nie posiadali zdolności sporządzenia testamentu, jednakże w zachowanym materiale źródłowym można odnaleźć fragment umieszczony w *Titulae ex corpore Ulpiani* (20.16), z którego wynika, że zdolność rozporządzenia w testamencie połową swojego *peculium* mieli niewolnicy publiczni. W niniejszym artykule chciałabym zastanowić się, czy opierając się na zachowanych nielicznych tekstach źródłowych prawa rzymskiego przyznające pewnej grupie niewolników prerogatywy spadkowe można stwierdzić, że *servus publicus* uzyskał w okresie poklasycznym *testamenti factio activa* odnośnie do rozporządzenia połową swojego majątku pekuliarnego. Czy też jedynie, że w okresie poklasycznym niewolnicy publiczni uzyskali przywilej polegający na możliwości rozporządzenia połową swojego *peculium* w testamencie.

II. W prawie rzymskim warunkiem koniecznym przy *testamenti factio activa* było posiadanie wolności. Zarówno w prawie klasycznym, jak i justyniańskim

³ Brak *testamenti factio* powodował nieważność powołania, brak *capacitas* oznaczał z kolei niemożność nabycia spadku, a *indignitas* uniemożliwiała zatrzymanie tego co się nabyło – zob. D.31,52; D.31,55,1; D.48,10,26; D.29,5,22.

pierwszą kwestią, jaką brano pod uwagę, przy ustalaniu następstwa na wypadek śmierci, było to, czy testator był osobą wolną czy nie. W nauce prawa rzymskiego nie budzi to większych kontrowersji. Wskazują na to m.in. wypowiedzi prawników klasycznych, umieszczone następnie w Digestach justyniańskich:

D.28,1,16pr. (*Pomponius libro singulari regularum*): *Filius familias et servus alienus et postumus et surdus testamenti factionem habere dicuntur: licet enim testamentum facere non possunt, attamen ex testamento vel sibi vel aliis acquirere possunt.*

I tak w tekście, autorstwa Pomponiusa pochodzącym z księgi pierwszej *Regulae*, jurysta wskazuje w zdaniu drugim, że syn rodziny (*filius familias*)⁴, cudzy niewolnik (*servus alienus*), pogrobowiec (*postumus*) oraz osoba głucha (*survus*) nie mogą sporządzać testamentu (*licet enim testamentum facere non possunt*), chociaż mają zdolność do nabywania na jego podstawie (*testamenti factionem habere dicuntur*). Tekst ten jest wprawdzie podejrzewany o interpolację, która miałaby polegać właśnie na dodaniu do wypowiedzi Pomponiusa sformułowania: *licet enim testamentum facere non possunt*. Wydaje się jednak, że nie zmienia to sensu pierwotnej opinii Pomponiusa, i stanowi pewne uszczegółowienie, że określonym osobom, m. in. niewolnikom przysługuje tylko *testamenti factio passiva*⁵.

Także Ulpian wskazuje, że niewolnik nie ma praw ani na gruncie prawa cywilnego, ani pretorskiego:

D.28,1,20,7 (*Ulpianus libro primo ad Sabinum*): *Servus quoque merito ad sollemnia adhiberi non potest, cum iuris civilis communionem non habeat in totum, ne praetoris quidem edicti.*

Wprawdzie cytowany wyżej fragment odnosi się do zagadnienia kto może być świadkiem przy sporządzeniu testamentu. Ulpian odmawia takiego uprawnienia niewolnikowi, wskazując jako podstawę swojego rozstrzygnięcia fakt, że *servus* nie może brać udziału w aktach solennych, jako że jest zupełnie wykluczony z udziału w czynnościach prawnych, tak na podstawie *ius civile*, jak i edyk-

⁴ *Filius familias* nie miał zdolności sporządzenia testamentu. Wyjątek stanowiło *peculium castrensae* oraz *peculium quasi castrensae*. Począwszy od Augusta cesarze rzymscy dawali żołnierzom indywidualne prawo testowania tym majątkiem D.40,5,23,2 (*Papinianus libro nono responsorium: ... cum peculium castrense filius etiam inter legitimos heredes praecipuum retineat*) oraz Tertulian w D.49,17,4pr. (*Tertullianus libro singulari de castrensi peculio: Miles praecipua habere debet, quae tulit secum in castra concedente patre*). Zob. także C.1,3,49pr; C.3,28,37,1; C.3,28,37,2 – Justynian; C.1,51,7; C.2,7,4 - Honorius i Theodosius; D.4,4,3,10; D.11,7,31pr; D.14,6,1,3; D.49,17,9; D.37,6,1,22 – Ulpian; D.35,2,18pr Paulus; D.40,5,23,2 Papinian; I.2,12pr. Por. F. La Rosa, *I peculii speciali in diritto romano*, Milano 1953, s. 19 i nast.

⁵ Zob. *Index interpolationum quae in Iustiniani Digestis inesse dicuntur*, red. E. Levy, E. Rabel, t. 2, Weimar 1929, kol. 177. Por także. S. Kursa, *Testator i formy testamentu w rzymskim prawie justyniańskim*, Warszawa 2017, s. 84 i nast.

tu pretorskiego. Wydaje się, że tym bardziej nie będzie mógł sporządzić ważnego testamentu.

Potwierdzenia, że niewolnik nie miał *testamenti factio activa* można znaleźć, np. we fragmencie D.28,1,19 pochodzącym z księgi piątej *Pandectae* Modestyna:

D.28,1,19 (*Modestinus libro quinto pandectarum*): *Si filius familias aut pupillus aut servus tabulas testamenti fecerit signaverit, secundum eas bonorum possessio dari non potest, licet filius familias sui iuris aut pupillus pubes aut servus liber factus decesserit, quia nullae sunt tabulae testamenti, quas is fecit, qui testamenti faciendi facultatem non habuerit.*

Tabliczki testamentowe sporządzone przez *filius familias*, osobę niedojrzałą (*pupillus*) oraz niewolnika (*servus*), nie będą mogły stanowić podstawy dziedziczenia, w tym *bonorum possessio*, nawet w sytuacji kiedy *filius familias* zmarł jako osoba *sui iuris*, niedojrzały po osiągnięciu dojrzałości, a niewolnik po wyzwoleniu, ponieważ nieważny jest testament sporządzony przez tego, który nie miał zdolności do jego sporządzenia (*quia nullae sunt tabulae testamenti, quas is fecit qui testamenti faciendi facultatem non habuerit*).

Ponadto, przy sporządzeniu testamentu wymagano, aby osoba składająca oświadczenie woli była pewna swojego stanowiska prawnego:

D.28,1,14 (*Paulus libro secundo regularum*): *Qui in testamento domini manumissus est, si ignorat dominum decessisse aditamque eius esse hereditatem, testamentum facere non potest, licet iam pater familias et sui iuris est: nam qui incertus de statu suo est, certam legem testamento dicere non potest.*

Paulus w analizowanym cytacie omawia przypadek, w którym niewolnik wyzwolony przez swojego właściciela w testamencie nie wie, że uzyskał już wolność, ponieważ pan zmarł a na podstawie jego ostatniej woli ustanowiony dziedzic nabył spadek. W takiej sytuacji, chociaż w świetle *ius civile* niewolnik jest już osobą wolną, to nie może ważnie sporządzić testamentu, ponieważ nie jest pewny swojej pozycji prawnej (*nam qui incertus de statu suo est, certam legem testamento dicere non potest*).

W zachowanym piśmiennictwie okresu klasycznego, umieszczonym następnie w kompilacji justyniańskiej, można odnaleźć wiele szczegółowych *passusów* rozstrzygających, czy dany podmiot ze względu na swoje położenie prawne, będzie mógł pozostawić ważny testament:

D. 28,1,8 (*Gaius libro septimo decimo ad edictum provinciale*): *pr. Eius qui apud hostes est testamentum quod ibi fecit non valet, quamvis redierit. 1. Si cui aqua et igni interdium sit, eius nec illud testamentum valet quod ante fecit nec id quod postea fecerit: bona quoque, quae tunc habuit cum damnaretur, publicabuntur aut, si non*

videantur lucrosa, creditoribus concedentur. 2. In insulam deportati in eadem causa sunt. 3. Sed relegati in insulam et quibus terra Italica et sua provincia interdicuntur testamenti faciendi ius retinent. 4. Hi vero, qui ad ferrum aut ad bestias aut in metallum damnantur, libertatem perdunt bonaque eorum publicantur: unde apparet amittere eos testamenti factionem.

W cytowanym fragmencie Gaius szczegółowo analizuje kiedy testament będzie ważny, a kiedy nie ze względu na pozycję prawną podmiotu, który go sporządził. I tak testament sporządzony w niewoli wojennej, będzie nieważny (nawet po powrocie do Rzymu)⁶. Nieważne będzie ponadto oświadczenie ostatniej woli osoby, która została skazana na wygnanie oraz deportację na wyspę. Analogiczna sytuacja występuje w odniesieniu do testamentów osoby skazanych na śmierć przez walkę na arenie, walkę z dzikimi zwierzętami lub przez pracę w kopalni. Natomiast nie tracą zdolności do sporządzenia testamentu osoby, które wprawdzie wygnano na wyspę, ale nie pozbawiono praw obywatelskich, oraz te, które mają zakaz przebywania na terytorium italskim lub w określonej prowincji.

Poza tym ważne pozostają testamenty osób uwięzionych, które zmarły przed wydaniem wyroku:

D.28,1,9 (*Ulpianus libro quadragesimo quinto ad edictum*): *Si quis post accusationem in custodia fuerit defunctus indemnatus, testamentum eius valebit.*

Zgodnie z opinią Ulpiana, nie staje się nieważny testament osoby umieszczonej w więzieniu, która zmarła przed wydaniem wyroku.

D.28,1,13,2 (*Marcianus libro quarto institutionum*): *Si quis in capitali crimine damnatus appellaverit et medio tempore pendente appellatione fecerit testamentum et ita decesserit, valet eius testamentum.*

Dotyczy to także skazanych za przestępstwo zagrożone karą śmierci, którzy złożyli apelację i zmarli przed jej rozstrzygnięciem.

Ponadto, zgodnie z wypowiedzią Marcjanusa:

D.28,1,13pr – 1 (*Marcianus libro quarto institutionum*): *Qui a latronibus capti sunt, cum liberi manent, possunt facere testamentum. Item qui apud externos legatione funguntur, possunt facere testamentum.*

⁶ Inaczej natomiast w sytuacji kiedy obywatel rzymski trafił do niewoli, po tym jak sporządził testament. Wówczas na podstawie *lex Cornelia* taki testament był ważny – zob. D.28,1,12 (*Iulianus 42 Dig*): *Lege cornelia testamenta eorum, qui in hostium potestate decesserint, perinde confirmantur, ac si hi qui ea fecissent in hostium potestate non pervenissent, et hereditas ex his eodem modo ad unum-quemque pertinet.*

Nie tracą także zdolności testowania osoby, które zostały złapane przez bandytów lub przebywają za granicą jako posłowie.

Także prawo cesarskie wymagało od spadkodawcy wolności:

C.3,31,8 (*Imperatores Diocletianus, Maximianus*): *Liber nec ne fuerit testator, ante omnia disquiri debet, cum hereditas petatur.*

Zgodnie bowiem z konstytucją Dioklecjana i Maksymiana z 294 r., recypowaną następnie do kodeksu Justyniana, w sytuacji ubiegania się o spadek pierwszą rzeczą, jaką należało zbadać, było to, czy testator jest osobą wolną (*liber nec ne fuerit testator*).

W oparciu o wyżej przytoczone fragmenty źródłowe można jednoznacznie stwierdzić, że w okresie prawa klasycznego warunkiem niezbędnym przy *testamenti factio activa* była wolność. Niewolnicy zatem nie posiadali zdolności testowania, mając jedynie *testamenti factio passiva*.

III. W zachowanym materiale źródłowym prawa rzymskiego można jednak odnaleźć fragment pochodzący z *Titulae ex corpore Ulpiani*, który przyznaje zdolność rozporządzenia w testamencie niewolnikom publicznym połową swojego *peculium*:

Tit. Ulp.20.16: *Servus publicus populi Romani partis dimidia testamenti faciendi habet ius.*

Opierając się na tym tekście badacze tematu zajmujący się prawem spadkowym wskazują⁷, że w rzymskim prawie poklasycznym *servus publicus* mógł w drodze testamentu rozporządzić połową swojego *peculium*, o ile takie posiadał. Jest to jedyny zachowany tekst przyznający niewolnikowi publicznemu taki przywilej. *Servus publicus populi Romani* był to tzw. niewolnik należący do państwa. Niewolnicy tacy zatrudniani byli albo jako pomocniczy personel magistratury, albo w świątyniach. Często uzyskiwali faktyczne wpływy i w razie dobrego sprawowania byli wyzwalani⁸.

⁷ Tak twierdzą m. in. C.M.A. Rinolfi, *Servi e religio*, „Diritto@Storia” 2017, nr 15, <http://www.dirittoestoria.it/9/Tradizione-Romana/Rinolfi-Servi-religio.htm>; S. Kursa, op. cit., s. 85; R. Świrgoń-Skok, *Beneficia spadkowe w prawie rzymskim*, Rzeszów 2011, s. 62 i nast.; S. Godek, *Pierwiastki romanistyczne w prawie spadkowym I Statutu litewskiego*, „Zeszyty Prawnicze” 2003, t. 3.2, s. 273; N. Rouland, *A propos des servi publici populi romani*, „CHIRON” 1977, t. 7, s. 31; E. Volterra, *Institutioni*, s. 708; L. Piętak, op. cit., t. 1, s. 32.

⁸ F. Sudi, *Les esclaves et les affranchis publics dans l'occident romain (Ile si'ecle avant J.-C. – IIIe si'ecle apr'ès J.-C.)*; Université Blaise-Pascal – Clermont II Ecole doctorale Lettres, Sciences humaines et Sociales C.H.E.C., file:///C:/Users/un4/Desktop/Pulpit/niewolnicy%20publiczni%20po%20francusku.pdf.

Natomiast w dalszym ciągu takiej możliwości nie mieli niewolnicy prywatni, chociażby posiadali *peculium profecticium*. Nie mogli także w tym zakresie uzyskać zgody swojego właściciela na dokonanie takiej czynności prawnej:

D.28,1,3 (*Papinianus libro quarto decimo questionum*): *Testamenti factio non privati, sed publici iuris est.*

Zgodnie bowiem z wypowiedzią Papiniana zdolność do sporządzenia testamentu jest zaliczana do norm prawa publicznego, a nie prywatnego i nie może być zmieniona w drodze porozumienia. Wydaje się, że to klasyczne stanowisko zachowało swoją aktualność także w późniejszych okresach. Jako że przepisy o *testamenti factio* opierają się na względach publicznych, nie mogą być uchylone lub zmienione wolą stron zainteresowanych. Jeśli więc spadkodawca lub świadek nie mieli *testamenti factio activa*, testament sporządzony był nieważny, a podobnie nieważne było ustanowienie dziedzicem osoby, niemającej *testamenti factio passiva*.

Z kolei czy taki przywilej był znany prawu justyniańskiemu istnieją pewne wątpliwości. Wprawdzie w kodeksie justyniańskim została umieszczona konstytucja cesarza Dioklecjana z 294 roku:

C.6,59,4: (*Imperatores Diocletianus, Maximianus*): *Servus successores habere non potest.*

Z treści przytoczonej konstytucji wynika, że niewolnicy nie mogli mieć następców prawnych.

Jednakże w zachowanym materiale źródłowym, można odnaleźć konstytucję cesarza Leona, skierowaną do Pusaeo prefekta pretorianów, najprawdopodobniej z 473 r.⁹, utrzymaną w mocy przez Justyniana i następnie umieszczoną w kodeksie, której treść jest różnie interpretowana przez badaczy tematu¹⁰. Jest

⁹ S. Kursa, op. cit., s. 86.

¹⁰ C.12,5,4 (Imperator Leon): pr.: *Iubemus omnes, qui vel iam in sacrum cubiculum cuiuspiam libertate donati aliove titulo dati vel dandi principalibus obsequiis inhaerere vel ante meruerunt vel postea meruerint, licet nulla interveniente scriptura, nulla confectione gestorum, postquam devotissimis cubiculariis fuerint sociati, ad condicionem libertatis ingenuitatisque rapiantur raptique videantur.* 1: *Hoc non solum circa superstites, sed etiam circa mortuos volumus custodiri. nam cum hoc privilegium videatur principalis esse proprium maiestatis, ut non famulorum, sicut privatae condicionis homines, sed liberorum honestis utantur obsequiis, periniquum est eos dumtaxat pati fortunae deterioris incommoda.* 2: *Sed testamenta quidem ad similitudinem aliorum, qui ingenuitatis infulis decorantur, pro sua liceat eis condere voluntate. intestatorum vero nemo dubitet facultates utpote sine legitimis successoribus defunctorum fisci viribus vindicari.* 3: *Haec omnia tunc diligenti observatione volumus custodiri, cum sponte suaque voluntate quis dederit eunuchum sacri cubiculi ministeriis adhaesurum.* 4: *Si vero cuidam fuerit violenter extortus, aut invito domino vel ignaro intra sacrum ausus sit militare cubiculum, liceat domino destinatum sacra ex lege cubiculariis interpellare iudicium et eum, quem probaverit nolente se vel inscio sacrum penetrasse cubiculum, ut suum famulum cum peculio consequatur.* 5: *Sed sicut laesis implorandi praesidii facultatem denegari non convenit, ita nec calumniandi*

to konstytucja umieszczona w tytule piątym księgi dwunastej kodeksu (C.12,5,4) dotyczącym pozycji i obowiązków urzędników wykonujących służbę przy osobie cesarza oraz innych podmiotów (niewolników) przynależących do sypialni cesarza, a także przywilejów, jakie posiadali (*de praepositis sacri cubiculi et de omnibus cubiculariis et privilegiis eorum*). Interesującym fragmentem tej konstytucji, dla odpowiedzi na pytanie czy w prawie justyniańskim niewolnicy cesarscy mieli przywilej rozporządzania swoim *peculium* na wypadek śmierci jest paragraf drugi:

C.12,5,4,2 (*Imperator Leo*): *Sed testamenta quidem ad similitudinem aliorum, qui ingenuitatis infulis decorantur, pro sua liceat eis condere voluntate. intestatorum vero nemo dubitet facultates utpote sine legitimis successoribus defunctorum fisci viribus vindicari.*

W przytoczonym passusie zostało wskazane, że w drodze analogii do uprawnień wolno urodzonych pozwala się sporządzić testament także pozostałym, aby w sytuacji nie pozostawienia ważnego testamentu, ich majątek w związku z brakiem dziedziców prawa cywilnego nie przypadł w części skarbowi państwa. Opierając się na sformułowaniu: *sed testamenta quidem ad similitudinem aliorum, qui ingenuitatis infulis decorantur* część badawczy uważa, że Justynian przyznał niewolnikom pełniącym służbę w pałacu cesarza przywilej testowania na równi z wolno urodzonymi. Tak między innymi sądzi P. Voci¹¹. Wydaje się jednak, że powyższego cytatu nie można interpretować bez szerszego spojrzenia na całą konstytucję Leona (C.12,5,4). W omawianej konstytucji wprowadzono przywilej, na mocy którego zakazano darowania niewolników w celu bycia *sacrum cubiculum* oraz pełnienia funkcji *cubicularius*, czyli należenia do sypialni cesarskiej. Ponadto, przywilej ten nadawał wspomnianym niewolnikom wolność, zarówno tym, którzy żyli, jak i tym, którzy już zmarli i umożliwił im, po uzyskaniu wolności, rozporządzenie majątkiem, według analogicznych zasad, jakie obowiązywały osoby wolne od urodzenia.

Wydaje się zatem, że wspomniany paragraf 2 konstytucji C.12,5,4 Leona nie przyznawał niewolnikom pełniącym służbę w pałacu cesarskim przywileju testowania na równi z wolno urodzonymi obywatelami rzymskimi, a odnosił się do tzw. *cubicularii*. Na mocy cesarskiego beneficjum wyzwolenicy cesarscy wychodzący się spośród niewolników przynależących do sypialni cesarskiej (*cubicularii*), zostali zrównani w zdolności testowania z osobami wolno urodzonymi¹².

viam patimur diutius esse patefactam. ideoque tempus quinquennii praefinimus, intra quoc contra eum suas debeant exercere quaestiones, ut, si medio tempore movere distulerint, ulterius eis tamquam in suum famulum vindicandi vel eius ut servi peculium vel bona quasi liberti copia denegetur. 6: Haec omnia, quae super devotissimis cubiculariis sancimus, etiam ad cubicularias, quae a dominis in sacrum cubiculum datae vel dandae sunt, superstites atque mortuas extendi propagarique decernimus.

¹¹ P. Voci, op. cit., s. 367.

¹² Tak też S. Kursa, op. cit., s. 86.

Ponownie przywilej umożliwiający testowanie niewolnikom publicznym przyznaje cesarz bizantyjski Leon VI Filozof. W swojej Noweli 38¹³, znajdującej się w części poświęconej dziedziczeniu (Nowele 36-44), uznaje pełną zdolność do testowania niewolników cesarskich. Natomiast urzędnicy i zwykli obywatele mogli stosować w stosunku do własnych niewolników przepisy dawnego prawa, jeśli nie chcieli dać im pełnej swobody w rozporządzaniu swoimi dobrami¹⁴.

IV. Krótko podsumowując, można stwierdzić że w prawie rzymskim warunkiem koniecznym przy *testamenti factio activa* było posiadanie wolności. Zarówno w prawie klasycznym, jak i poklasycznym pierwszą kwestią, jaką brano pod uwagę, przy ustalaniu następstwa na wypadek śmierci, było to, czy testator był osobą wolną czy nie. Nie budzi to większych kontrowersji. Wskazują na to m.in. wypowiedzi prawników klasycznych, umieszczone następnie w Digestach justyniańskich, jak i konstytucje cesarskie zwarte potem w kodeksie justyniańskim.

Nie wpływa na to fakt, że w zachowanym materiale źródłowym prawa rzymskiego można odnaleźć fragment pochodzący z *Titulae ex corpore Ulpiani*, który przyznaje zdolność rozporządzenia w testamencie niewolnikom publicznym połową swojego *peculium*, o ile takie posiadali. W dalszym ciągu takiej możliwości nie mieli bowiem niewolnicy prywatni, chociażby posiadali *peculium profecticum*. Nie mogli także w tym zakresie uzyskać zgody swojego właściciela na dokonanie takiej czynności prawnej, ponieważ zdolność do sporządzenia testamentu była zaliczana do norm prawa publicznego, a nie prywatnego, którego nie mogą być zmieniane na podstawie porozumień. Natomiast przywilej ten nie jest znany prawu justyniańskiemu. Ponownie przywilej umożliwiający testowanie niewolnikom publicznym przyznaje cesarz bizantyjski Leon VI Filozof.

Na przyznany niewolnikom publicznym przywilej rozporządzenia połową swojego *peculium* na podstawie testamentu nie należy patrzeć jak na konstrukcję prawną zmieniającą *testamenti factio activa*. Było to raczej pewne *privilegium*, jakie mogli uzyskać niewolnicy publiczni. Wolność w dalszym ciągu była podstawowym wymogiem przy ustalaniu kwestii zdolności sporządzenia ważnego testamentu według prawa rzymskiego.

¹³ M.T. Fögen, *O legislation und kodifikation des kaisers Leon VI*, file:///C:/Users/un4/Desktop/Pulpit/nowele%20Leona.pdf; J. Signes Codoñ, *The corpus of Leo's Novels. Some suggestions concerning their date and promulgation*, https://www.academia.edu/2151786/The_corpus_of_Leo_s_Novels_Some_suggestions_concerning_their_date_and_promulgation.

¹⁴ Tak B. Biondi, *Successione*, s. 87.

Bibliografia

- Biondi B., *Istituti fondamentali di diritto ereditario romano*, Milano 1948.
- Biondi B., *Successione testamentaria e donazioni*, Milano 1943.
- Bonfante P., *L'origine dell' hereditas dalla successione sovrana le critiche al concetto*, Milano 1905.
- Fadda C., *Concetti fondamentali del diritto ereditario romano*, Milano 1949, t. 1 i 2.
- Fögen M.T., *O legislation und kodifikation des kaisers Leon VI*, file:///C:/Users/un4/Desktop/Pulpit/nowele%20Leona.pdf.
- Godek S., Pierwiastki romanistyczne w prawie spadkowym I Statutu litewskiego, „Zeszyty Prawnicze” 2003, t. 3.2.
- Hernández Gil A., *Obras completas*, t. 4, *Derecho reales, Derecho de sucesiones*, Madrid 1989.
- Index interpolationum quae in Iustiniani Digestis inesse dicuntur*, red. E. Levy, E. Rabel, t. 2, Weimar 1929.
- Kursa S., *Testator i formy testamentu w rzymskim prawie justyniańskim*, Warszawa 2017.
- La Pira G., *La successione ereditaria intestata e contro il testamento in diritto romano*, Firenze 1930.
- La Rosa F., *I peculi speciali in diritto romano*, Milano 1953.
- Pampaloni M., *Studi sull' istituzione di erede nel diritto romano e odierno*, Torini 1888.
- Piętak L., *Prawo spadkowe rzymskie*, Lwów 1882.
- Rinolfi C.M.A., *Servi e religio*, <http://www.dirittoestoria.it/9/Tradizione-Romana/Rinolfi-Servi-religio.htm>.
- Robbe V., *Diritto ereditario romano. I principi generali e fondamentali*, Napoli 1962.
- Rouland N., *A propos des servi publici populi romani*, „CHIRON” 1977, t. 7.
- Santalucia B., *Diritto ereditario romano. Le fonte*, Bologna 1999.
- Segré A., *Ricerche di diritto ereditario romano*, Roma 1930.
- V. Scialoja, *Diritto ereditario romano. Concetti fondamentali*, Roma 1922.
- Signes J., *Codoñ, The corpus of Leo's Novels. Some suggestions concerning their date and promulgation*, https://www.academia.edu/2151786/The_corpus_of_Leo_s_Novels_Some_suggestions_concerning_their_date_and_promulgation.
- Solazzi, *Diritto ereditario romano*, t. 2, Napoli 1933.
- Sudi F., *Les esclaves et les affranchis publics dans l'occident romain (IIe si`ecl avant J.-C. – IIIe si`ecl apr`es J.-C.)*; Université Blaise-Pascal – Clermont II Ecole doctorale Lettres, Sciences humaines et Sociales C.H.E.C., file:///C:/Users/un4/Desktop/Pulpit/niewolnicy%20publiczni%20po%20francusku.pdf.
- Świrgoń-Skok R., *Beneficia spadkowe w prawie rzymskim*, Rzeszów 2011.
- Voci P., *Diritto ereditario romano*, Milano 1956.
- Watson A., *The law of succession in the later roman republic*, Oxford 1971.

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy analizy fragmentu pochodzącego z *Titulae ex corpore Ulpiani* (20.16), który przyznaje niewolnikom publicznym zdolność rozporządzenia w testamencie połową swojego *peculium*, o ile takie posiadali. Był to przywilej przyznany w prawie poklasycznym niewolnikom publicznym, natomiast takiego uprawnienia nie posiadali niewolnicy prywatni. Nie jest on znany prawu justyniańskiemu, ponownie występuje w ustawodawstwie cesarza bizantyjskiego Leona VI Filozofa.

SUMMARY

A few remarks in the margin Tit. Ulp. 20.16

The article concerns the analysis of the fragment from *Titulae ex corpore Ulpiani* (20.16), which grants public slaves the capacity to manage half of their *peculium* – if they have any. It was the privilege granted in the postclassical law for public slaves. Private slaves did not have such permission. It was not known until the Justinian law, but it again appeared in the legislation of the Byzantine emperor – Leon VI Philosopher.